

Izraelita kor (Vaskor)

I. Izrael földrajzi adottságai – Ellentétek földje

Izrael természeti adottságait két jellemzővel összegezhetjük: kis területen fekszik és földrajzilag nagyon tagolt. Alapterülete mintegy 35 000 km², vagyis összehasonlítva: kb. akkora mint Belgium vagy Hollandia, a szomszédos országokhoz viszonyítva nagyjából Szíria 20%-a, Irak 9%-a, Egyiptom 4%-a, Szaúd-Arábia 2%-a. Tehát a világ legkisebb országai közé tartozik.

Alapvetően öt fő, egymás melletti, észak-déli irányban húzódó földrajzi sávból és egy déli régióból áll. Ezt a hat főbb földrajzi egységet azonban a völgyek, hegyek és árkok még kisebb területekké tagolják. Izrael kis mérete ellenére így földrajzi egységenként nagyon változatos természeti adottságokkal rendelkezik.

Az „Ígéret Földje” Egyiptommal összehasonlítva (ahonnan Isten kihívta őket) kevésbé volt termékeny és bővizű. Isten maga is megmondta ezt előre:

„ Mert a föld, amelyre te bemész, hogy bírjad azt, nem olyan az, mint Egyiptomnak a földje, ahonnan kijöttetek, amelyben elvetted a te magodat és a te lábaddal kellett megöntöznöd, mint egy veteményes kertet. Hanem az a föld, amelyre átmentek, hogy bírjátok azt, hegyes – völgyes föld, az égnek esőjéből iszik vizet. Oly föld az, amelyre az Úr a te Istenednek szeme visel gondot, mindenkor rajt függenek az Úrnak, a te Istenednek a szemei, az esztendő kezdetétől az esztendő végéig.” (Deut. 11: 12)

Isten célja tehát az volt, hogy az új földön gondoskodása az időjárás alakulása, a termény beérése által is nyilvánvaló legyen. Izrael mezőgazdasága nem a jól megszervezett öntözőcsatornák rendszerén alapult. Az ország „Isten ajándéka” volt, amelyet az eső és a harmat táplált. Ez az előny ugyanakkor magában foglalta hátrányát is. Az esős évszak a téli hónapokra koncentrált és annak eloszlása nagyban függött a területtől magától is. Sokszor előfordult, hogy az esős hónapok nem hoztak esőt, vagy csak nagyon szórányosan, így a növényzet elpusztult. Isten a nagy hitehagyások idején a természetet is felhasználta fenyítőeszközként a megtérés érdekében. (Pl. Illés idején lásd. I. Kir. 18. fej.)

A 6 főbb földrajzi egység:

- 1.) **Tengerparti síkság:** Szélessége változó 4-5 km-től – 20 km-ig terjed Akkótól dél felé haladva. A tengerparti síkság keskeny szalagját a Haifa – öböl déli részénél a Karmel-hegység vonulati törik meg. A síkság északi részét Akkó-síkságnak, középső részét Sáron – síkságnak, legdélebbi szakaszát Filiszteus - síkságnak nevezik. A tengerparti sáv Gázától délre fokozatosan egybeolvad a Negev - sivataggal. Tengerszint feletti magassága kb. 100 m. A közeli tengerpart a halászatnak és a kereskedelemnek, a termékeny talaj, a bővizű források és a magas talajvíz a mezőgazdaságnak kedvez. Az ókori időkben további kedvező életfeltételt jelentett a tengerparti síkságon észak-déli irányban keresztülhaladó nemzetközi kereskedelmi út, amely Egyiptomot kötötte össze Szíriával és Mezopotámiával. (Ez volt a későbbi Via Maris). Mindez együttvéve a tengerparti síkságot Izrael legsűrűbben lakott területévé tette. A tengerparti síkság legjelentősebb városai északról dél felé haladva: Akkó, Tel Dor, Jáfó, Asdód, Askelón.
- 2.) **Seféla:** azaz alföld, ami tulajdonképpen csak egy fél sáv, kerek dombok és tágas völgyek tagolják. Átmenetet jelent a középhegységek felé, tengerszint feletti magassága kb. 100-500 m. Az ókori időkben termékeny talajú, bő vízforrású vidék volt, híres oliva-terméséről és fügefáiról. Szintén sűrűn lakott volt és számos kelet-nyugati irányú út haladt rajta keresztül. Legjelentősebb városai: Gezer és Lákis, amelynek nagy erődjei ezeket az utakat biztosították.
- 3.) **Középhegységek:** A középhegységek vonulata északról dél felé haladva Galileában kezdődik, Felső – és Alsó – Galilea közel 1000 m magas hegyeivel, majd a nagyjából északnyugat-délkeleti irányban húzódó Jezréel-völgy megszakítja a középhegységek zárt vonulatát. A Jezréel – völgy síksága összekapcsolja a tengerpartot a Jordán árokrendszerével. Ettől délre a középhegységek vonulata újra kezdődik, a kb. 900 m magas hegycsúcsok között tágas völgyek húzódnak. Északról dél felé haladva az ún. Központi-hegyvidék a következő al - régiókra oszlik: Szamáriai -, Bételi -, Jeruzsálemi-, és Júdai – hegyek. Az ókori időkben a középhegységeket örökzöld és lombhullató tölgyerdők fedték, talajuk termékeny volt. Az erdőket azonban az itt lakók kivágták, az aljnövényzetet lelegettették, a csupasz talaj pedig erodálódott az évszázadok folyamán. A régió nagy része így ma már kopár, sziklás hegyvidék lett. A legsűrűbben lakott és legtermékenyebb régió ebben a földrajzi sávban Galilea és a középhegységek láncát keresztben megtörő Jezréel-völgy volt. Galilea kedvező feltételeket adott a halászatnak és a földművelésnek, azonban csak kisebb falvak alakultak ki. A Jezréel-völgyön a Via Maris egyik kelet-nyugati irányú, fő leágazása haladt keresztül, amely élénk kereskedelmet és stratégiai fontosságot biztosított

az itteni településeknek. A földrajzi régió legfontosabb városai: Megiddó (Jezeel-völgy), Szamária, Shikem, Siló (Szamáriai-hegyek), Bétel (Bételi – hegyek), Gibeon, Jeruzsálem (Jeruzsálemi – hegyek), Hebrón (Júdai – hegyek).

- 4.) **Jordán árokrendszere:** A Jordán árokrendszere része egy egészen Kelet-Afrikáig húzódó törésvonalnak. Északról dél felé haladva a következő egységekre tagolható: Hule-tó, Galileai-tó, Jordán folyó, Holt-tenger. A Jordán árokrendszere a tengerszint alatt helyezkedik el, a Galileai-tó kb – 210 m, a Holt-tenger kb – 400 m mélyen található. Északi része meleg és száraz éghajlatú, dél felé haladva klímája egészen sivatagivá válik, az átlaghőmérséklet itt a legmagasabb az országban. Az ókori időkben ennek megfelelően a Jordán árokrendszerének északi területei sűrűbben lakottak voltak, míg déli részén csak a források közelében létesültek települések, amelyek növényzete trópusi volt. A régió legjelentősebb városai: északon: Háczó, Bét-Seán, délen: Jerikó.

Galileai – tó: Hossza 20 km, átlagos szélessége 10 km, mélysége átlag 40-50 méter. Mivel mélyen a tenger szintje alatt van, a levegő forró és gyakoriak a váratlan, nagy erejű viharok. A tavat minden oldalról középhegységek veszik körül. Halban gazdag, a tó mellett haladt el a Via Maris egyik ága Szíria felé.

Jordán – folyó: Palesztina legnagyobb folyója a Jordán, amely észak-déli irányban húzódik. Hossza légvonalban kb. 250 km. A Hermon forrásaiból ered és egy árokrendszerben folyik déli irányban, medre a Holt-tengerig fokozatosan mélyül. A világ legmélyebb folyója. Alsó folyásánál 30-40 méter széles. Gazdasági jelentősége csekély, gyors folyása és kanyarulatai miatt ugyanis nem hajózható. A Jordán legjelentősebb mellékfolyói keleti irányba haladnak: a Jarmuk, a Jabbok és az Arnon.

Holt-tenger: Hossza kb. 75 km, átlagos szélessége 10 – 15 km. Sótartalma rendkívül magas, élővilága ezért szegényes. Kb. - 400 méterrel a tengerszint alatt fekszik, legnagyobb mélysége északon kb. 400 m, legcsekélyebb mélysége délen 1-6 m. Nincs lefolyása, a nap párologtatja el a vizét. Területe napjainkban jelentősen csökken.

- 5.) **Transzjordániai – hegyek:** Északon a Hermon-hegy 1100 m magasan áll, ettől délre, a Galileai-tótól északkeletre egy magas fennsík húzódik, ami a bibliai Básán földje (a mai Gólán), Galileától délre 900 m magas hegyek és fennsíkok váltják egymást. (Északról dél felé haladva ez volt a bibliai Gileád, Ammón, Moáb és Edom területe.) A magas hegyek feltartóztatják a tenger felől érkező csapadékfelhőket, így a hegységtől nyugatra nedves, attól keletre sivatagi az éghajlat. Az ókori időkben gabonaföldek és a nomád pásztoroknak kedvező nagy legelők borították. Nagyobb városokat Dán kivételével nem ismerünk ebből a korszakból, de fontos gazdasági szerepet játszott, mivel rajta haladt keresztül egy nemzetközi kereskedelmi út, az ún. Királyi Út.

6.) **Negev sivatag:** Beér-Sebától délre az évi csapadékmennyiség 300 mm alá esik, ennek következtében itt félsivatagos, sivatagi klíma alakult ki. Az ókori időkben a Negev északi területén, az időszakos vízjárású patakok mentén, sűrűbb volt a népesség, azonban nem volt jellemző a folyamatos megtelepedés. Az itt élők nomád pásztorkodást folytattak. A Negev déli, sivatagos területein még ritkább volt a megtelepült életmód. Mivel azonban Egyiptomból több fontos út is haladt itt keresztül Edom és Izrael felé, ezért az egyiptomi kormányzat több kis erődöt is épített a Negev déli részén. Nagyobb városai: Arad, Beér-Seba, Timna.

II. Növény - és állatvilág

Az ókori Izrael hegyeit örökzöld és lombhullató tölgyerdők borították. A lakosok a termékeny talajú síkvidékeken gabonát (búza, árpa, köles) termesztettek, a melegebb klímájú, csapadékosabb területeken, vagy az oázisokban gyümölcsféléket (füge, datolya, gránátalma, mandula) termeltek, olajfaültetvényeket és szőlőskerteket gondoztak. Kedvelték a zöldségféléket is: főként vöröshagymát, fokhagymát, hüvelyeseket, uborkát, retket és fűszernövényeket (kapor, menta, kömény, koriander) vetettek kertjeikbe. A félsivatagi klímájú legelőkön, ahol a csapadék nem volt elegendő a földművességhez, nomádok legeltettek. A mocsarak, sivatagok, homokdűnék környéke szinte teljesen lakatlan volt, ezért megőrizték természetes adottságaikat. A Biblia több mint száz növényt említ, amelyet a korabeliek sokféleképpen hasznosítottak. A fák gyümölcsöt, mézgát (gumit), építési – és tüzelőanyagot adtak. Más növényekből festéket, gyógyszert, illatszereket készítettek. A sót a Holt-tengerből, az édesítőt a mézből nyerték. A természetes állatvilág, a vadállomány (oroszlán, medve, vaddisznó, róka, szarvas, nyúl, gazella stb.) mellett az izraeliták házasított állatait is megemlíti a Biblia (juh, kecske, szamár, ritkábban szarvasmarha). A régészeti ásatások tanúsága szerint a háztartásokban már a kutya is megjelent. A tenger és a Galileai -tó gazdag volt a halban és egyéb tengeri állatokban. A bíborcsiga főzetéből készült például a híres és drága bíborfesték.

III. Kőzetek, ásványkincsek

Izrael hegyei mészkőből, vagy bazaltból épülnek fel, míg az ország egyéb területein vörös homokkő és gránit is előfordul. Ásványkincsekben szegény. A Holt-tengeri són és szurkon kívül csak kétféle ércet ismerünk: vasércet Transzjordániából és rézércet a Negev déli részén, Timna közeléből. Mindkettő kulcsszerepet játszott a fémmegmunkálásban. (vö. Deut. 8: 9) A többi ásványkincs és a

nemes fa nagy részét a nemzetközi kereskedelem biztosította Izrael számára.

IV. Geopolitikai helyzet, kereskedelmi utak

Izrael geopolitikai helyzete rendkívül kedvező volt. Három földrész (Európa, Ázsia, Afrika) határán feküdt, két óriás - civilizáció (Egyiptom és Mezopotámia) között, a tengerpart révén pedig kapcsolatban állt a Földközi-tenger országaival és szigeteivel (Kréta, Ciprus) is. Szárazföldjén két nemzetközi kereskedelmi út is áthaladt, amelyek révén Izrael stratégiai és gazdasági kulcs hatalommá vált a térségben.

Via Maris: A Via Maris fő útja a tengerparti síkságon húzódott végig Egyiptomtól északi irányban a Sáron – síkságig. Innen keleti irányban a Jezréel – völgyön, több úton haladt tovább észak felé. A Via Maris mellékágai a fő útból ágaztak el keleti irányban, összekötötték a tengerparti síkságot a Jordán – völgyével. (Ézsa. 9:1)

Királyi Út: Transzjordánián haladt végig észak – déli irányban. Két ága volt: a keleti ág a sivatagi régió szélén haladt keresztül, a nyugati ág a sűrűbben lakott Transzjordániai – hegyek között húzódott. A utóbbi előnye az volt, hogy az utazók könnyebben jutottak ivóvízhez, élelemhez, ugyanakkor hátrányt jelentett, hogy a mély völgyekkel szabdalta hegyvidéken nehezebb volt az előrejutás.

Mindezek a geopolitikai adottságok egyszerre jelentettek előnyt és hátrányt Izrael számára. Az előnyt az jelentette, hogy földrajzi helyzeténél fogva a zsidó állam kikerülhetetlen tényezővé vált a térségben, minden kulturális hatás, minden újítás, minden gazdagság keresztülhaladt rajta. Isten feltehetően ezáltal szerette volna biztosítani, hogy a választott népen, Ábrahám utódain keresztül ismerete az akkor lakott földön elterjedjen. (I. Móz. 12:1-3). A zsidó nép azonban nem, illetve csak ritkán töltötte be ezt az elhívását. Isten ezért megengedte, hogy geopolitikai helyzetéből adódó hátrányai kerüljenek előtérbe, azaz a megtérés érdekében engedte, hogy a szomszédos hatalmak megtámadják Izraelt, akik kulcsfontosságú utait és városait birtokolni akarták.

V. Népeség, népsűrűség

Nem ismerjük pontosan a zsidó királyság kiterjedését, lakosainak számát. Annyi tűnik biztosnak, hogy lakossága meglehetősen vegyülékes volt: izraeliták, filiszteusok, a tengeri népek egyéb csoportjai, kánaáni törzsek, midianiták, edomiták, moabiták, ammoniták és arám népek laktak területén. A régészeti feltárások jelenlegi állása szerint a lakosság 80-90 %-a falvakban, kisebb

településeken élt, a városhálózat a lakott terület mintegy 10 – 20 %-át tette ki. A lakosság nagy része a tengerparti síkságon, a Jordán – árokrendszerének északi részén, a Jezréel – völgyben és a központi hegyvidéken koncentrált.

VI. Kronológia

A Biblia kronológiája szerint a zsidó honfoglalás az ie.1400-as években megtörtént. Ennek ellenére régészetileg az első izraelitának meghatározott településnyomok az ie. 1200-as évekbe tehetőek.¹

Az izraelita kor régészetileg a vaskor időszaka. Az elnevezés arra utal, hogy a vasból készült fémtárgyak (főként fegyverek) ebben az időben többségbe kerültek más fémekkel szemben. A vaskor fázisai:²

vaskor I	ie.1200-1000 bírák kora
vaskor IIA	ie. 1000 – 925 (Dávid, Salamon királysága I. Sesonk, a bibliai Sisak hadjáratáig, lásd II. Krón. 12. fejj.)
vaskor IIB	ie. 925 – 720 (Az északi országrész asszír hódításáig, délen Ezékiás uralkodásáig)
vaskor IIC	ie. 720 – 586 (A babiloni támadásig, Jeruzsálem első pusztulásáig)

VII. Ház, háztartás, mindennapi élet az izraeli királyság korában

Az ókori Izrael privát életéről a legtöbb információt a régészeti feltárások segítségével, valamint az ókori ábrázolások (egyiptomi freskók, mezopotámiai-szíriai reliefek, pecsételők, díszített edények stb.) nyerhetünk. Ezen túl a szövegforrásokban is találunk utalásokat az izraeliták mindennapi életére, elsősorban a Bibliában.

¹ Ezt az anomáliát többféleképpen is értelmezhetjük: 1.) a honfoglalást követően az izraeliták alapvetően a nagyobb városok mellett, félnomád-nomád életmódot követve éltek és jó 200 évre volt szükségük a letelepedett életforma átvételéhez, illetve a kánaáni városhálózat tényleges birtokba vételéhez. Így ie.1400-1200 között régészeti szempontból, etnikusan nem elkülöníthetőek 2.) Az „izraelita” etnikumhoz köthető leletanyagot a régészeknek máig sem sikerült pontosan meghatározniuk. Mivel Kánaán egyiptomi fennhatóság alatt állt és döntő többségében nyugati-sémi népek lakták, ezért alapvetően nem okozott kulturális törést a szintén nyugati-sémi, Egyiptomból kivándorolt zsidók betelepődése. Csak egy kulturális fázisváltás történt. 3.) Kérdés, hogy az ie.1600-1500-1400-as évekhez köthető történelmi eseményeket mennyire lehetséges régészeti szempontból különválasztani. Azaz pld. el tudjuk-e különíteni a hükszoszok Palesztinába való beözönlésének nyomait, III. Thotmesz és II. Amenhotep hadjárataitól, vagy épp a Biblia szerint ezt követő zsidó honfoglalástól és megtelepedéstől. stb.

² A kronológia vitatott, a jegyzetben a legáltalánosabban elfogadott felosztást követem A. Mazar könyve alapján. (Lásd. Irodalomjegyzék)

1.) A *négy-helyiséges háztípus (Four-room house)*

A vaskorban Izrael földjén a domináns házforma az ún. négy-helyiséges háztípus volt. A négyszögletes házat néhány sor kőalapozásra építették napon szárított agyagtéglából, falai kb. 40 – 70 cm vastagok voltak. A falak felszínét kívül-belül agyagos vakolattal besimították. A házak lapos tetejét fagerendák hidalták át, amelyek közeit vesszővel, náddal és szalmával kevert földdel töltötték ki. A tetőszint is a lakótér része volt, amelyet egy külső létrán át lehetett megközelíteni. A házak padlózata ritkán kövezett, gyakrabban ledöngölt, apró kavicssal megerősített föld volt. A négy – helyiséges házba egy faajtón keresztül lehetett bejutni, ami egy belső udvarba vezetett. A kerek, agyagból tapasztott kemence az udvar egyik sarkában állt. A nyitott udvaron néha olajprés is volt. Ettől balra, egy fedett téren végezték az asszonyok a háztartási munkákat: szövést, bőrtisztítást, fonást stb. Az udvar másik, hosszú oldalán, szintén egy fedett rész alatt volt az élelmiszerraktár (tapasztott gödrökkel és nagy tárolóedényekkel), valamint a konyha (fazekakkal, poharakkal, kancsókkal, bögrékkel, őrlőkövekkel). A nyitott középső udvar hátsó, rövidebb oldalán volt a harmadik fedett tér, ahol a ház lakói a vendégeket fogadták, ettek illetve aludtak. Előfordultak két emeletes házak is, illetve olyan háztípusok, ahol a ház hosszú fala mellé kívülről még egy fedett helyiséget készítettek, talán az állatok számára. A ház megvilágítását ablakok, a középső, nyitott udvar, a zárt helyiségeken belül és éjszaka pedig az olajmécsesek adták. Az olajmécsesek agyagból készültek, oliva olajat töltöttek beléjük és lenből készítettek hozzá kanócot. Az olajmécseseket kis falfülkékben tartották.

2.) *Berendezés*

Egy átlagos izraeli házban nem volt sok berendezés. Egyszerű gyékényszőnyegen aludtak (Zsolt. 63:7, Ézsa.28:20)³ vagy fakeretes, bronzszereléssel megerősített ágyat használtak (Péld. 22: 27). A legáltalánosabb bútor az asztal volt. A Biblia is erre hivatkozik a legtöbbet. Az ókori közel-keleti asztalok általában háromlábúak voltak, kerek, vagy négyszögletes lappal. Zsolt. 128:3 szerint a család együtt étkezett az asztalnál. Az izraelita szokás az volt, hogy ültek és nem feküdtek az asztalok körül. A közel-keleti írott források alapján úgy tudjuk, hogy az asztalok körül négyszögletes, fából készült székek és hosszúkás padok álltak. A nők pipere holmijaik tárolására kis fadobozokat használtak. Ezekben fésűk, aroma növények, kis illatszeres üvegcsék stb. voltak. A hasonló szerkezetű, nagy faládákban gyékényszőnyegeket, gyékénykosarakat őriztek.

3 A Károli Bibliában „ágy” - nak fordított, eredeti héber kifejezés : yesu'a vagy yesi'a értelme „ami ki van terítve”.

3.) *Mindennapi étel, ital*

A mindennapi étkezésről a legtöbb adatunk a különféle terménylistákból, az izraeli feltárások során előkerült növényi-állati maradványokból, a Bibliából és néprajzi párhuzamokból származik. Mindezen források alapján úgy tűnik, hogy az izraeliták általában naponként kétszer ettek, de ünnepnapokon, nagy családi eseményeknél ez a szokás felborulhatott. Az étkezés alapfogása a kenyér, pergelt búza, szárított és friss gyümölcs és főzelékfélék voltak, húst – ahogy a mai arab pásztorok is – csak ünnepnapokon ettek. Ünnepek számított egy vendég érkezése is. A leggyakoribb húsétel vidéken a bárány, városokban a borjú, nomádoknál a kecske illetve a tengerparton és Galileában a hal volt. A tejtermékek közül a tojást, tejet, vaját, sajtot használták.

(Ézsa.10:14, Bír.5:25, I. Sám. 17:18, Péld.30:33) A leghétköznapibb ital a víz volt, ünnepekkor bort és mustot is ittak az asztaloknál. A bort nagy háromlábú keverőtálakban vegyítették el a vízzel és így szolgálták fel az asztaloknál. Az étkezéseknél lapos tányérokat és kést használtak, kerek ivócsészéjük agyagból készült.

4.) *Viselet*

Az asszír reliefeken, a szamáriai izraeli palotából előkerült elefántcsont-plaketteken, az agyagedény-ábrázolásokon az izraelita férfiakat hosszú hajjal és szakállal ábrázolják. Hajukat esetenként lenszalaggal kötötték össze a hátukon. A nők középen elválasztott, hosszú haját hordtak, amit feltűztek, vagy ünnepnapokon bebodorítottak. Nagy mennyiségben kerülnek elő az izraelita háztartásokból fa, csont és bronz fésűk.

Az izraeliták ruhái lenből, vagy gyapjúból készültek. A kétféle szövésű ruha tiltott volt. (Lev. 19:19). A korabeli ábrázolások alapján tudjuk, hogy a héber munkások rövid, szoknyaszerű, ujjatlan ruhát viseltek a munkához. Fejüket bekötötték. Felső köpenyük szélén a Biblia utasítása szerint bojtot viseltek, amelyben kék zsinór volt az Isten iránti hűség emlékezetére. (Num. 15:38-40) A nők hosszú, egész testüket borító ruhát, fejfedőt és esetenként arcukat is elfedő fátyolt viseltek. Hosszú ruháik vállát bronz tűkkel tűzték meg. Lábbelijük szandál, vagy magasabb szárú, fűzős cipő volt, de a legtöbbször mezítláb jártak.

5.) *Munka és háztartás*

Egy átlag izraelita földművelésből, pásztorkodásból, vagy valamilyen kézműves foglalkozásból élt. Napi foglalatosságuk ennek megfelelően a nyájak gondozása, a gabona és más termények

termelése, vagy a műhelyben végzett munka volt. A család minden tagja végzett valamilyen munkát. A női feladatok közé tartozott a főzés, víz - és fahordás, szövés, fonás, varrás, takarítás, a gyermekek ellátása és a könnyebb munkák a földeken. A férfiak végezték a nyájak gondozását, a vadászatot, a nehezebb földműves munkákat és a kézműveskedést. A hasonló tevékenységet folytató mesterek gyakran ugyanarra a településre, ugyanabba a városrészbe költöztek. (Ézsa.7:3, Jer.37:21) A leggyakoribb kézműves szakma a fazekas, kovács, takács, kocsi - készítő, sütőmester és szövetfestő volt.

A társadalom legalsó szintjén álló bérmunkások és szolgák napkeltétől napnyugtáig dolgoztak, de pld. Rúth könyve megjegyzi, hogy rendkívüli ténynek számított, hogy a bérmunkát végző Rúth a nap folyamán egyszer sem pihent meg. Az ókori Izraelben meghatározott rendje volt a munkának és a pihenésnek. A heti hat nap munka és egy pihenőnap ritmusát csak a vallási és világi ünnepnapok rendje törték meg.

6.) *Kikapcsolódás, kényelem*

Az ókori izraeliták „szabadidős tevékenységei” között volt az éneklés, hangszereken való játszás (lant, héberül kinnór; fuvola), zenei előadások hallgatása (I. Sám. 16: 16 – 23), közös étkezések, lakomák (Ézsa. 5:11-12), valamint a vadászat és sporttevékenységek. (Pl. íjászat vö. I. Sám. 20: 20-21). A vadászat meglétére utalnak az izraeli háztartásokban talált vadállat, főként szarvas-csontok. A vadászatra, hálót, csapdákat és nyilakat használtak.

Találós játékokra való utalást találunk Sámson történetének bibliai elbeszélésében (Bír. 14:1-19), vagy Sába királynője látogatásának leírásakor. (I. Kir. 10:1). Emellett ismerünk játéktáblákat és játéktáblákat is, amelyek kvarcból, mészkőből, vagy agyagból készültek. Rengeteg miniatűr, ember – és állatformájú agyagszobrocska került elő az izraeli háztartásokból, amelyek talán gyermekjátékok lehettek. Bét-Shemesben pl. egy húzható, kerek agyag gyermekjátékot is találtak.

VIII. Az izraelita család

Az izraeli társadalom alapja, legkisebb egysége a család volt. Egy izraelita háztartásban általában három, vagy több generáció élt együtt. (Bét 'ab = atyai ház). A legidősebb férfi rendelkezett a legnagyobb tekintéllyel. Ő volt a család feje és papja. Fiai, fiainak feleségei és azok gyermekei, valamint egyedül maradt leányai alkották családját. Több, rokoni szállal kötődő nagycsalád alkotott egy-egy nemzetséget (klánt), amelyekből a törzsek épültek fel. Izrael 12 törzse előbb egy, majd a

kettészakadás után (kb. ie. 930) két államot, királyságot formált. Az északi királyságot „Omri házának”, a délit „Dávid házának” is nevezték.

A bibliai nagycsalád hat alapvető vonással jellemezhető:

1. endogám: a nemzettségen, nagycsaládon belüli házasság szokása
2. patrilineáris: az öröklésnél és vérségi leszármazásnál az atyai vonal számított
3. patriarchális: a családfő teljhatalommal rendelkezett a családtagok fölött
4. patrilokális: a fiúk a nagycsaládba hozták be feleségeiket és atyjuk haláláig nem költöztek el a háztartásból
5. nagycsalád: több generációs, a csatlakozott családtagokat (feleségek) is magába foglaló család
6. poligám: egy-egy férfinak több felesége is lehetett.⁴

Az „atyi ház”-hoz tartozó nagycsalád tagjai egy lakóhelyre tömörültek. Lakóépületeik szorosan egymás mellett, vagy egymással összekapcsolva álltak, védelmi és szociális-gazdasági egységet képeztek. Egy átlag izraelita férfinak egy, vagy két felesége lehetett. Sok esetben a második feleség az első feleség terméketlensége miatt került a családba. (I. Sám. 1: 2) Egy nő meddőségét Isten büntetésének tekintették. A királyok és az előkelő nagyurak általában kettőnél jóval több feleséget és ágyast tartottak, hogy nevük és dinasztiájuk erejét növeljék. Az öröklést pontosan szabályozták. A férj elválhatott feleségétől, ha valami „illetlenséget” talált benne, de válólevelet kellett adnia.

(IV. Móz. 24:1). A babiloni fogság utáni időktől egyre nagyobb teret kapott a monogámia.⁵

Egy-egy családfő (nagyapa) halála után örökségét szétosztották és a fiúk elválva egymástól új nagycsaládok alapjává váltak. Az elsőszülött fiúk (bekór) dupla részt örököltek az atyai tulajdonból (Deut. 21:17). Emellett ők váltak a család vezetőjévé, papjává és az ábrahámi áldás örökösévé.

A mózesi törvények értelmében az elsőszülött fiúk Istennek szenteltek voltak, akiknek szolgálatát azonban a lévíták – Isten parancsára – kiváltották. (Num.3:12-13.)

Nők, gyermekek

A nők társadalmi helyzete Izraelben sokkal kedvezőbb volt, mint a környező területeken. A mózesi előírások alapján a gyermekek kötelesek voltak tisztelni anyjukat (II. Móz. 20:12), a férjek feladatai közé pedig az is hozzátartozott, hogy anyagilag gondoskodjanak feleségeikről. Ugyanakkor egy nő a házasságáig apja, házassága után férje házában élt, önállóan nem dönthetett semmiről.

⁴ King-Stager (2001) p.38.

⁵ Rebić (2000) p.85.

Tulajdonképpen a férfi tulajdonának tekintették. Gyakran előfordult, hogy az özvegyen maradt asszonyt férje testvére vagy legközelebbi férfi rokona vette feleségül. Ezt hívjuk levirátusi, azaz sógorházasságnak. (Deut.25:5-10) A sógorházasságból született első fiút az elhunyt örökösének és neve továbbvivőjének tekintették. A végleg magukra maradt asszonyokról a tágabb család volt köteles gondoskodni. A Biblia néhány esetben megemlékezik egy-egy kiemelkedő női alakról: Debóra próféta asszony, (Bír. 4.-5.fej.), Jefte lánya (Bír. 11.fej.), egy fiatal izraelita rabszolgalány a szíriai Naámán háztartásában (II.Kir. 5. fej.), Eszter királynő (Eszter könyve). A mindennapi nők is ugyanakkor fontos részei voltak az „atyai ház”-nak, előbb mint lányok, később mint feleségek és anyák. Anyaként felelősségük volt, hogy gyermekeikre gondot viseljenek és a háztartást irányítsák, azaz élelem és ruha jusson mindenki számára. A mindennapi főzés mellett ők készítették el a fonott kosarakat, gyékényeket, szövött anyagokat, szőnyeget, táplálták a tüzet, sajtot és joghurtot állítottak elő és megőrölték a gabonát. A háztartás vezetésén kívül dolgoztak a földeken is (Rúth 2:21-23). Az „ideális feleség” leírását Péld. 31:10-29-ben olvashatjuk.

A bibliai időkben egy magára maradt özvegy (’almana) kiesett a társadalom keretei közül. Ha tágabb családja nem karolta fel, akkor elszegényedett, férfitámasz nélkül nehezen tudott életben maradni. Nem véletlenül figyelmeztettek a törvények – a jövevények és árvák támogatása mellett – az özvegyekről való gondoskodásra (Deut. 10:17-19; 14:29, 24:17-22; 27:19)

A zsidó hit Isten ajándékeként tekintett a gyermekáldásra. A gyermekszületés szabályozásának minden formája tiltott volt. Az anyák kb. 3 éves korig szoptatták kisgyermeküket. Egy-egy anyának átlagosan 4 gyermeke érte meg a felnőttkort, nagyon magas volt ugyanis a kisgyermekkor halandóság. Egy többnejű férj minden gyermeke egyenlőnek számított, csak az ágyasoktól vagy nem megengedett kapcsolatokból született utódokat tekintették törvénytelennek.

A személynevek legtöbbször a növény- és állatvilágból eredtek, vagy teofórikusak voltak (a név tartalmazott valamilyen Istenre utaló elemet). Egy fiú születése nagyobb örömet okozott, mint egy leányé, mivel ő továbbvitte a család nevét és jobban lehetett rá számítani a nehezebb munkákban, valamint a családi gazdaság védelmében is. A lányok örökségét a mózesi törvények nem biztosították, csak abban az esetben, ha egy apa fiú utód nélkül halt meg.

A zsidó törvények és hagyományok – az ókori népek között talán leginkább – nagy hangsúlyt fektettek a gyermekek nevelésére. „*Tanítsd a gyermeket az ő útjának módja szerint, még mikor megvénhedik is, nem távozik attól*” (Péld. 22:6) A szülők kötelessége volt, hogy gyermekeiket az isteni törvényekre, az Istentől szerzett múltbeli tapasztalatokra és az életre neveljék (Ex.10:2;

Ex.13:8 stb.). Ezáltal a nagycsalád vált egy gyermek szocializációjának és erkölcsi normáinak elsődleges forrásává. A fiúkat kb. 5 éves koruktól atyjuk tanította a vallás alapjaira, a gyülekezetben 12- 13 éves kortól tekintették őket teljes jogú tagnak. A lányokat anyjuk készítette fel a női feladatokra, a háztartás vezetésére, főzésre, szövésre. Ebből származott a mondás: „*Aminémű az anya, olyan a lánya is*” (Ezék.16:44). Ugyanakkor a lányok szintén atyjuktól sajátították el a vallás alapjait. A gazdagabb családok háztartásában nevelőket is alkalmaztak.

A gyermekek atyjuk hatalma és fegyelmezése alatt álltak, de - az ókori időkben szinte egyedülálló módon - életüket a vallás törvényei védték. „*A gyermek elméjéhez köttetett a bolondság, de a fenyítés vesszeje messze elúzi tőle azt.*” (Péld. 22:15) „*Aki megtartóztatja az ő vesszejét, gyűlöli a fiát; aki pedig szereti azt, megkeresi őt fenyítéssel*” (Péld. 13:24) ugyanakkor „*Fenyítsd meg a te fiadat, mert még van remény felőle, de annyira, hogy megöld, ne vigyen haragod.*” (Péld.19:18)

Ha egy gyermek megátalkodottan nevelhetetlennek bizonyult, a szülők lakóhelyük (a tágabb család) tanácsa elé vihették őt, hogy megbüntessék. Ebben az esetben halálra is ítélték őket. (Deut.21:18-21). A gyermekek kötelesek voltak gondoskodni szüleikről azok teljes életében és gondoskodniuk kellett tisztességes eltemetésükről is.

A gyermekek (fiúk és lányok egyaránt) egészen kis koruktól kezdve segítséget nyújtottak a háztartásban. Pld. Dávid pásztor volt (I.Sám. 16:11), Rákhel atyja, Lábán bárányait őrizte (Gen.29:9). Szabadidejükben természetesen ők is játszottak. Apjuk mellett a fiúk a vadászat során hamar elsajátították a fegyverek használatát is.

Családi ünnepek

Névadás – A gyermekek nevét az apa, ritkább esetben az anya adta. (Utóbbira példa Sámuel neve, amelyet édesanyja, Anna adott. I. Sám. 1:20). Az újszülöttet az apa térdére ültette, ezzel elismerte őt törvényes gyermekének.

Körülmetelés – 8 napos korban a kisfiúkat körülmetélték. Ez Izrael vallásához való tartozás, az Istennel kötött szövetség jelképe volt. Kezdetben az apák, később a papok végezték el ezt a szertartást.

Eljegyzés - Mózes törvényei nem szabták meg, hány éves korban lehetett jegyességet kötni, de a Talmud a későbbiekben leszabályozta, hogy a lányok 12, a fiúk 13 évesen köthetnek jegyességet. A fiatalok szülei a tanúk és a lány testvérei jelenlétében megegyeztek a jegyességről. Ezután megírták

a házassági szerződést, és Isten színe előtt esküvéssel erősítették meg azt. A vőlegény jegyajándékot (mohár) adott a menyasszony szüleinek. A lánykéréstől a házasságig a lány továbbra is a szüleinél lakott. Ha a jegyesség felbomlott, a mohár-t vissza kellett adni.

Házasságkötés (hatunna) - a házasságkötés a legnagyobb családi ünnep volt, sokszor több napon keresztül tartott a vendégeskedés. A menyegzőt többnyire ősszel, szüret után tartották, amikor az időjárás is megenyhült. Az esküvő napján a leány lefátyolozva és felékesítve várta vőlegényét, aki barátaival együtt este indult el a menyasszony kikérésére. A csapat élén a vőlegény barátja haladt. A menyasszony kikérése után a szülők megáldották a fiatalokat, majd a fiatalok és az ünneplők a fiatal pár új otthonába tértek, ahol nagy vacsorát tartottak.

Halotti tor – Temetés után a halott hozzátartozói számára halotti tort rendeztek, ami sokszor napokig is eltarthatott. A nők közben vissza-visszatértek a sírhoz és hangosan elsiratták az elhunytat.

Vendégség – Családi körben ünnepelték meg a gyermekek születését, elválasztását, vendégek érkezését. A vendégszeretet az ókori időkben kötelesség volt. A ház ura a vendég elé sietett, udvariasan köszöntötte őt, kézen fogva a házba vezette, megmosta lábát és a legjobb ételekkel és italokkal szolgált neki.

IX. Társadalom

Sámuel próféta korától a királyság intézménye alakult ki Izraelben (kb. ie. 1050). Az első királyt, Sault, sorsolással választották meg, később a hatalom általában a családon belül öröklődött, de gyakoriak voltak a királypuccsok is. A királyt ünnepélyesen, olajjal való felkenés után fogadták el törvényes uralkodónak. Az északi királyok előbb Tirzában, majd Omri után (ie.9. szd.) Szamáriában, a déli királyok Jeruzsálemben rendezték be székhelyüket. A király fehér, vagy bíborszínű ruhában járt, fején különleges koronát ('atara) viselt. Trónját faragott elefántcsonttal díszítették. Hatalmi jelvénye kezdetben egy egyszerű pásztorbot volt, amit később bearanyoztak és díszítettek (sebet).⁶ Külön testőrség védte, akik nem egyszer idegen zsoldosokból kerültek ki. (II.Sám.8:18, 15:18 stb.) A király legfontosabb bevételei a rendszeres és rendkívüli adókból, a terménybeli ajándékokból, robotmunkából valamint a vámok hasznából származtak.

A király elsődleges szerepe Isten törvényének képviselője volt. Ez azonban csak ritka és rövid

⁶ Rebić im. 100.old.

időszakokban teljesült. 613 mózesi parancsolat szabályozta az emberek egymás közti kapcsolatait. A király volt egy személyben a legfőbb törvényhozó, végrehajtó és bíró. Rendelkezéseit hírnökei továbbították az ország minden részébe. A nagyobb perekben sok esetben maga az uralkodó döntött. Dávid a falusi bíraskodás ellátásával a Léviták egy csoportját bízta meg (I. Krón.23:4). Josafát megreformálta a bírói intézményt a korrupció miatt. Feljebbviteli törvényszékeket szervezett Jeruzsálemben és szigorúan ellenőrizte az általa megbízott bírókat. (II. Krón. 19: 5-11).

Az izraeli büntetőjog alapelve a „jus talionis” volt, azaz ki miben vétkezett, ugyanazzal kellett bűnhődnie (Deut.19:21). Ez összhangban állt a korabeli közel-keleti joggyakorlattal. A magántulajdon elleni vétség büntetése viszont általában enyhébb volt mint más országokban. Az izraelita büntetőjog egyik legsajátosabb eleme azonban a vallással szembeni vétségek igen szigorú büntetése volt. Főbenjáró vétségek esetében a bűnöst megkövezték. A tanúk kezdték és a többi jelen lévő folytatta a kivégzést. Ez a büntetés sújtotta a vallás ellen vétkezőket és a házasságtörőket.⁷ Az ókori izraelita jogszokás sajátos eleme volt, hogy Mózes törvényei teret adtak a vérbosszúnak. Ez azt jelentette, hogy egy meggyilkolt ember rokonai saját maguk is bosszút vehettek a vélt tettesen. (Deut.19:6). Ha azonban a gyilkossággal vádolt izraelita egy a Mózes által megnevezett menedékvárosba futott, akkor kegyelmet kaphatott ügye kivizsgálása idejére, valamint esetleges ártatlansága, vagy a véletlenségből bekövetkezett gyilkosság esetén. (Deut.19. fej.)

A hadsereg vezetői és a királyi hivatalnokok alkották a társadalom legfelsőbb rétegét. A köznép jogilag három csoportra oszlott: izraeliták, jövevények és rabszolgák. Ha egy jövevény körülmetéltette magát, akkor prozelitának nevezték, aki részt vehetett a nagy vallási ünnepeken és egy izraelita közvetítésével áldozatokat is bemutatathatott. Az izraelita népből elszegényedett és adósrabszolgaságba került családok minden 50., azaz jubileumi évben felszabadultak. Volt gazdájuk megajándékozta, vagy pénzzel látta el őket. (Deut.15:13-14). A mózesi törvények arról is gondoskodtak, hogy a rabszolgák is megpihenjenek szombatnapon. (Deut. 5:14)

Társadalmi ünnepek

Az izraeliták megünnepelték a harci győzelmeket, az aratás és szüret végét, de voltak emlékünnepeik is pld. Jefte lánya tiszteletére (Bír.11:40)

7 Philip J. King- Lawrence E. Stager im. 59.old.

X. Városok

A fallal, árokkal körülvett, védhető településeket – mérettől és lakosainak számától függetlenül – városoknak tekintették. Az izraelita a honfoglalás a kánaáni városhálózatot alapvetően nem érintette. (Józs.11:13) Az esetlegesen felégetett városokba is a megmaradt kánaáni népesség költözött vissza és egyiptomi kapcsolatait fenntartva hamarosan újra megerősödött. A zsidó honfoglalást csak a városok rétegtanában fellelhető pusztulásnyom jelzi. (Lásd pld. Lákis, Bét-seán, Megiddó, Háczó). A kánaáni városok végső pusztulása és zsidók általi birtokbavétele csak az 1200-1000 közötti években történt meg. Az egyik legkésőbb elfoglalt város maga a későbbi főváros, Jeruzsálem volt. Az itt élő jebuzeusok hatalmas erődjét Dávid csak csellel tudta bevenni, ie. 1000 körül. (II. Sám. 5: 6-10).

Az izraelita korban használt városok mindegyike geopolitikai helyzetének köszönhetően kiemelt pozícióját. Fontos utak találkozásánál, vízforrások közelében, sokszor természetes magaslaton álltak, és sok ezer éves múltra tekintettek vissza.⁸ Több csoportra oszthatjuk ezeket: királyi fővárosok (Jeruzsálem, Szamária, egy időben Tirza, vagy a filiszteus városközpontok: Ekron, Asdód), adminisztrációs körzeti központok (Dán, Háczó, Megiddó, Lákis) és vidéki városok. A királyi fővárosok nagyméretűek voltak, lakosaik száma meghaladta a 10 ezret. Az adminisztrációs körzetközpontokban néhány száz-ezer, míg a vidéki városokban átlag 500 – 1000 ember élhetett.⁹

A zsidók a kánaániaktól átvett városokban kezdetben megőrizték és megújították a kánaáni (bronzkori) védműveket. Az ie.10. században azonban Salamon király központi építkezés során megerősítette és átalakította néhány kiemelt város erősítéseit. (I. Kir.9:15). A nagyméretű, pontosan vágott kövekből épített, dupla falú, kamrás, ún. kazamata-falrendszer és a hat-kamrás, két toronnyal védett városkapu Megiddóban, Háczóban és Gezerben ennek a központi építkezésnek a nyoma. A többi várost általában dupla, vagy szimpla fal, esetleg vizesárok és bonyolult kapurendszer védte. A bejáratú kapu vaspántokkal megerősített faajtó volt, amelyet éjszakára bezártak. A falakon katonák őrizték a város nyugalmát. A kapu előtti tér sok esetben kövezett volt, hogy a harci kocsik kényelmesen megfordulhassanak rajta.

A városokban középületek (paloták, kultuszhelyek, adminisztrációs épületek, raktárházak, közös gabonasilók, királyi istállók), szabályos utcahálózattal tagolt magánházak, vízgyűjtő és

⁸ John Rogerson: *A bibliai világ atlasza*, Helikon, Budapest, 1987.186.old

⁹ Amihai Mazar: *Archaeology of the Land of the Bible 10 000 – 556 B.C.E.*, Doubleday, New York – Toronto – Sydney etc., 1992. 334-335.old.

vízvezetékrendszer, valamint különféle „ipari területek”, a kapu közelében pedig gyülekező terek, vásárterek épültek. A paloták sok esetben a kánaáni palotaerődök alaprajzát követték, amelyek egy-egy központi udvar köré épített helyiségek együtteséből álltak. Falai jellegzetes, szabályosan faragott kövekből készültek, tartó oszlopaiknak díszesen megmunkált, ún. proto-aeolic oszlopféjezete volt, a világosságot vésett ablakok biztosították. A berendezések természetes anyagokból (fa, nád, szövet) és fémből készültek. A fa bútort díszítésére elefántcsont-faragványokat használtak. A raktárépületek három hajós, oszlopsorokkal tagolt, hosszan elnyújtott téglalap alaprajzú építmények voltak, amelyek középső része bazilika-szerkezetű lehetett, amely által a belső tér nagyon világos lehetett. Némely hasonló szerkezetű oszlopos építményt istállóként és harcikos - tárolóként is használhattak. (Megiddó, Háczor). A vízvezetékek és vízgyűjtők bonyolult hálózatát sok izraeli nagyváros még a kánaáni időkből örökölte, de előfordultak a királyság korában épített csatornák is.¹⁰ Ezek közül a legjelentősebb az Ezékiás korában épült jeruzsálemi alagút, amely kb. 540 méter hosszan fut a föld alatt a Gíhon-forrástól a Siloah-medencéig. Ezékiás alaútja lehetőséget adott arra, hogy Jeruzsálem vízellátása biztonságos legyen. (II. Krón. 32:30)

Az izraeli királyság korában számos kultikus objektum, ún. „magas hely” épült, ahol a zsidók a kánaáni Baál – és Asera kultuszt gyakorolták. A Biblia szerint északon emellett egy más típusú hamis vallás is kialakult, amelyet Jeroboám alapított és tett meg államvallásnak. (I.Kir.12:25-33) Az új, királyi kultusz központja Dánban és Bételben volt. A dáni nyitott kultuszhely feltárása megerősítette, hogy hosszú évszázadokon keresztül használatban volt, Akháb korában ki is bővült.

Egy-egy város kormányzása a benne lakó vének feladata volt (Józs.20:4). A város vezetésében később a bírók is részt vettek. (II. Krón. 19:5). A város élete a kapu melletti főtéren zajlott. Itt voltak a vásárok, népgyűlések, ítélezések és hadi gyülekezések.

XI. Kereskedelem

Izraelben a szárazföldi kereskedelem két fő karavánútja a Tengeri Út és a Királyi Út volt. Az Egyiptomot Szíria-Mezopotámiával összekötő két, észak-déli főúton öszvérek, tevék és szekerek vitték az árut. Az utak ebben az időben még nem voltak kiköveztve. Maga az utazás is sok veszéllyel járt: vadállatok, útonállók és az időjárás viszontagságai egyaránt nehezítették a célbajutást. A karavánok fáklyafény mellett sokszor éjjel is úton voltak, igyekeztek vízforrástól vízforrásig

10 Uo. 410-437.old.

haladni. Jeruzsálemből Babilonig 14, Gázától Egyiptomig 3 napig tartott az utazás.¹¹ A legfontosabb kereskedelmi csomópontokban szerény vendégfogadók épültek.

Az izraeliták a tengeri kereskedelembe is bekapcsolódtak. Salamon föníciai segédlettel hajókat építtetett, egyetlen nagyobb kikötőjük a mai Eilatban (Eszion-gáberben) volt a Vörös-tenger partján, ahonnan kereskedelmi expedíciókat indítottak mindenféle irányba, pl. Ofir (feltehetően Kelet-Afrika) aranybányáiba is. (I. Kir. 9: 26-28).

XI. Értékmérők, pénzek

Az ókori időkben a vert pénz megjelenése előtt a különböző termékek cseréje közvetlenül ment végbe. A termelők a megtermelt vagy előállított áru feleslegét a számukra fontos cikkekre cserélték. Az „üzlet” kezdetben közvetlenül ment végbe, később megjelentek az árut közvetítő kereskedők is.¹²

Hamarosan kialakult, hogy egy-egy régióban mely típusú árucikket tekintettek a legfontosabbnak, a leginkább értékállóknak. A Közel-Keleten az őstörténet idején és a pátriárkális korban (ie. 4.-2. évezred) a legfontosabb értékhordozó az állatállomány volt, amelynek a jelentősége még a későbbi évszázadokban is megmaradt.¹³

Praktikussági okokból a nehezen mozgatható és sérülékeny nyáj mellett megjelent, majd egyre inkább elterjedt a nemesfém mint értékmérő használata. Az övtáskában is könnyen elrejtethető arany és ezüst – mivel kevés volt belőle - mindenki számára elegendő fedezetnek bizonyult az áruért cserében.¹⁴ Hosszú évszázadokon keresztül ezek a különböző formába öntött nemesfémek szolgáltak fizetőeszközként. Kezdetben csak a súlyukat mérték – természetesen az érdekeltek

¹¹ Rebić im. 78-79.

¹² Az árukereskedelemnek erre a korai példájára találunk utalást I. Kir. 5:10-11 –ben, ahol Salamon király cédrusért és fenyőfáért cserében gabonát és olajat adott Hiram föníciai királynak.

¹³ Az őstörténet idején Jóbról olvashatjuk azt, hogy ő „nagyobb volt a kelet fiainál”, mert rengeteg állata és szolgaszemélyzete volt. (Jób 1:3) A pátriárkális korban Ábrahám és utódai vagyonát alapvetően szintén a nyájak száma határozta meg. Ugyanekkor Biblián kívüli források is megerősítik, hogy a korabeli Kánaán területén legeltető nomádok gazdagságának fokmérője állatállományuk nagysága volt. Ezzel kapcsolatban talán a legérdekesebb és legismertebb dokumentum az ie. 20. századi Szinuhe története. Az előkelő egyiptomi hivatalnok egy összeesküvés miatt kényszerült menekülésre, utazásai során keresztülhaladt Palesztina területén is és értékes adatokat jegyzett fel. A nyáj még az ie.8. században is bevett fizetőeszköz volt. Mind a Biblia, mind a régészet ismeri a moabita Mésa király esetét, aki az éves hűbéradót juhban fizette az Izraeli királyságnak. (vö. II. Kir. 3:4)

¹⁴ Az izraeliták a kisebb nemesfém - darabokat erszényben az övükön hordták (Ézsa. 46:6, Mát. 10:9), vagy kendőbe kötötték. (Luk. 19:20)

jelenlétében, hitelesített mérőgolyókkal -, de a finomságukat nem vizsgálták.¹⁵ A hitelesítő jelekkel ellátott, vagyis minőségileg is garantált nemesfém-veretek csak az ie.7. században jelentek meg, először a kisázsiai Lydiában.

Palesztinában az Ószövetség idején az ezüst volt a legelterjedtebb pénz-helyettes. Az ie.14. századi amarnai - levelek¹⁶ tanulsága szerint az itt élők a babiloni pénzrendszert használták. A lapított rúd, vagy nyelv formájú sékel¹⁷ (Jer. 10:9 jelentése „lapított ezüst”) a legelterjedtebb fizetőeszköz volt és két típusát is használták. A könnyű sékel súlya 8,5 gr., a nehéz sékelé 14 gr. körül mozgott.

A Biblia nem tartalmaz utalást arra, hogy a pátriárkális korban pontosan melyik mértéket használták. A postexiliumi, de még a Jeruzsálem 70-es ostroma előtti időkből van egy adatunk Josephus Flaviustól, amelyből kikövetkeztethető, hogy egy korabeli ezüst sékel súlya 14,12-14,25 gr. lehetett. Nagyobb értékű súlyegység volt a mina és a talentum. 1 mina 60, 1 talentum 36000 sékelnek felelt meg.

Az arany kevésbé elterjedt fizetőeszköz volt, elsősorban nem a piaci forgalomban jelent meg, hanem a gazdagok értékelhalmozását szolgálta. A Biblia is ritkábban említi, főként adókkal, hadisarcokkal kapcsolatban. A pátriárkális korban az arany ezüst aránya 1:4, ie.1000 körül 1:13, később 1:60 lett.¹⁸

A Bibliában a pénz használatára vonatkozó első utalásokat Ábrahámmal kapcsolatban olvashatunk. (Gen. 14:21, Gen. 20:14-16, Gen. 23:13-16, stb.) A fenti szakaszokat, vagy a pátriárkákról szóló leírásokat vizsgálva, az Ószövetség megerősíti, hogy az ie.19.-18. századi Közel-Keleten a nyáj, a szolga és a formába öntött nemesfém egyaránt fizetőeszközként szolgált.

Ekkoriban - sőt a későbbi századokban is - a nemesfémet gyakran ékszerek: karkötő, bokalánc, nyaklánc, nyakék, fülbevaló, gyűrű, tű, gyöngy (vö. Gen. 24: 22,30 és Józs. 7:21), vékonyra

¹⁵ Az óhéber nyelvben a babiloni eredetű „sakhal” – mérlegre tenni kifejezés jelentette a fizetést. A kereskedők alapfelszereléséhez hozzátartoztak a mérősúlyok . Mivel gyakoriak voltak a visszaélések, ezért nem véletlen, hogy még Példabeszédek könyve is kitér a hamisított mércék problémájára. (vö.Péld. 20:10)

¹⁶ „Amarnai levelek” összefoglaló névvel jelöljük III. és IV. Amenhotep (ie. 1402-1364 és 1364-1347) egyiptomi fáraók diplomáciai levelezését, amelyet az akkor fennhatóságuk alá tartozó kánaáni városok uralkodóival folytattak. Az ékírásos agyagtáblák az ókori Ahet-Aton (ma El-Amarna) királyi palotájának levéltárából kerültek elő.

¹⁷ Az óhéberben a pénzzel kapcsolatos kifejezések babiloni eredetűek. A sékel szó elsősorban az ezüstöt jelentette, de használták pénz, illetve bizonyos pénzegység értelemben is. A khesita a megmért ezüst megjelölésére szolgált.

¹⁸ A gazdasági szakirodalom bimetallizmusnak nevezi azt a jelenséget, amikor egyszerre kétféle fém is értékmérő funkciót tölt be a kereskedelmi tranzakciókban.

kalapált lapok, vagy - csak az arany esetében - por formájában őrizték. Ilyen felhalmozott depókincsek kerültek felszínre a bibliai Sikkemből, Megiddóból, Bét-Zurból, Gázából az ie.600 körüli évekből.¹⁹

A nemesfémek vásárlói értéke gyorsan változott. Legtöbbet a korabeli feljegyzések segítenek a tájékozódásban. Az ie.18. századra datálható ékírásos szövegek alapján a közel-keleti piacok akkori árfolyama a következőképpen alakult:

240q árpa = 1/6-od ezüst sékel

1 ökör = 15 ezüst sékel

2 t gabona = 15 ezüst sékel

1 bárány, 1 kecske = 2 ezüst sékel

1 szamár = 30 sékel

50-100 égetett téglá = 1 ezüst sékel

1 férfi rabszolga = 40-50 ezüst sékel

2,5 kg gyapjú = 1 ezüst sékel

A vert pénz megjelenése

Az első hivatalos verdékben gyártott fizetőeszközök az ún. érték pénzek voltak, amelyek nemesfémből készültek. A minőséget – súlyukat és tisztaságukat – az érmék kibocsátója védte és garantálta.

Palesztina területén az első pénzveretek a perzsa uralom idején kerültek forgalomba. I. Dareiosz király (ie. 522-486) óriási birodalmában egységesítette a súly-és mértékrendszert, ezáltal áttekinthetővé tette és megkönnyítette a különböző etnikumok közötti kereskedelmet. Átfogó pénzügyi reformjának része volt egy új, értékálló aranypénz, a dareikosz bevezetése.

(I. Krón. 29:7, Ezsd. 8:27). Az arany dareikosz súlya 8,4 g, az ezüsté 5 g volt.²⁰

Az ie.5.-4. században a megélénkülő gazdasági kapcsolatok eredményeképpen először csak a palesztinai kikötővárosokban, később a belső területeken terjedtek el a különböző típusú görög

¹⁹ Ezekben az esetekben az ékszerkincsek földberejtésének oka feltehetően a közeledő babiloni veszély lehetett.

(ie. 605, 597, 586 támadásai)

²⁰ A dareikosok előlapján egy féltérde ereszkedett, jobbjaiban lándzsát, baljaiban íjat tartó koronás és szakállas férfi – talán maga Dareiosz – látható, a hátoldaluk sima maradt. (5. kép)

arany drachmák. A bibliakritika sokáig késői, hellenisztikus betoldásnak vélte Ezsdrás és Nehémiás könyvében az erre utaló híradásokat. (Ezsdr. 2:69, Neh. 7:70-72) A palesztinai települések feltárásai során előkerülő görög arany drachmák (legelőször 1931 Bét-Zur) azonban mára igazolták a bibliai leírás pontosságát.

A vert pénzt kezdetben főként az állami és templomi adók fizetésére, valamint a távolsági kereskedelemre használták. A hétköznapi élet színtereit jelentő helyi piacokon viszont továbbra is nagy jelentősége maradt a terményeknek, árucikkeknek. Az érempénzek tisztasága az ie.4. században romlani kezdett. Egy kisebbfajta gazdasági válság²¹ következtében az élelmesebb verdék ún. „szendvics-pénzeket” dobtak forgalomba, amelyek bronz maggal, de ezüst bevonattal rendelkeztek. A könnyebb és értéktelenebb új pénzt később a közfelháborodás miatt visszavonták.

Palesztina az ie.4. századtól önálló pénzverést kezdett. Az első érmék görög mintára készültek, de jóval silányabb volt a kivitelük és a vésetük is. Az alapvetően hellén formakinccsel díszített hátlapokon paleo-arám mássalhangzók tanúskodtak a kibocsátóról: YHD –vagyis Júdea.²²

A Makkabeus - féle lázadás (ie. 167-142) és a Hasmóneus királyság viszonylagos függetlensége idején (ie. 142-37) a zsidó állam önállósódását az is jelezte, hogy saját pénzverdét hoztak létre Jeruzsálemben. Az általános forgalomban a sékel súlyának felét, harmadát, negyedét kitevő kisebb méretű bronzpénzek és az ezüst sékelek voltak, de úgy tűnik, hogy néhány arany veret is használtak.

Az utolsó korabeli érmet ie. 37-ben Antigonosz (ur. ie. 40-37) bocsátotta ki, amikor a rómaiak által támogatott Heródes csapatai Jeruzsálem elfoglalására készülődtek. Ezt a bronzpénzt, hátoldalán a zsidó vallás és állam függetlenségét is jelző hétágú menórával már inkább propaganda céllal készítették és nem a kereskedelmi forgalomnak szánták.

²¹ Az infláció a kor egyik legnagyobb kereskedővárosából, a gazdagságáról és kevélységéről egyaránt híres Türoszból indult el. A föníciai kikötővárost – Ezékiel könyvének próféciáját pontosan beteljesítve – Nagy Sándor pusztította el ie. 332-ben (vö. Ezék. 27-28 fej.)

²² A YHD feliratos érmek több szériában, változatos formakinccsel kerültek kibocsátásra. Az egyik legkülönlegesebb veret ie. 360 körül került forgalomba. A British Museumban őrzött ún. Júda - drachma előlapján egy korinthoszi sisakos fej van, hátoldalán egy szárnyas keréken ülő alak, talán isten figurája és a YHD piktogramm látható. Utóbbi ábrázolást több kutató is Ezékiel könyvének híres kezdő látomásával kapcsolja össze. (vö. Ezék. 1. fej.)

XII. Hadviselés

A hadviselés, háború kifejezés (milhama) több mint háromszázszor jelenik meg a Bibliában. Ha épp nem volt külső ellenség, a két zsidó királyság egymás ellen harcolt. A korabeli ellenséges hatalmak gyűrűje vette körül Izraelt: Egyiptom, Edomiták, Moabiták, Ammoniták, Szíria, Asszíria, később Babilon. A nagyhatalmak élénk érdeklődését Izrael stratégiai fontossága, kereskedelmi útjai és széles tengerpartja váltották ki.

A fentiekből következik, hogy Izraelben minden ép, felnőtt 20 és 50 év közötti férfi köteles volt hadba vonulni szükség esetén. A mózesi törvények kivételt tettek az ifjú házas férfiakkal, akik jegyességüktől a lakodalom után egy évig mentesültek a katonai szolgálat alól.(Deut.20:7, 24:5). A király volt a legfőbb hadvezér is. Dávid korában állt fel az első, állandó hadsereg, amely 288 000 főt számlált és tagjai havonkénti váltásban szolgáltak. (I. Krón.27. fej.) A hadsereg 10-es egységekből épült fel: tized, század, ezred.

A korabeli fegyverek kőből, vagy fémből (bronz és vas) készültek. A védő fegyverek közé tartozott a pajzs, a sisak és a páncéling, amely a hátat és a mellkast borította. A támadófegyvereket három csoportra lehet osztani: rövid -, és közép hatótávolságú, valamint távolsági fegyverekre. A rövid hatótávolságú fegyverek az izraeli időkben a közvetlen kézítusa eszközei voltak: bunkósbot, buzogány, harci bárd, tőr, kés, kard. A közép hatótávolságú fegyverek közé a különféle hosszúságú lándzsák tartoztak. Az íj és nyíl, valamint a parittyák szolgáltak a korabeli távolsági fegyverekként. A parittyaköveket vállra vetett bőrzacskóban gyűjtötték, átmérőjük 6-7 cm, súlyuk kb. 250 gramm volt.²³ Izrael törzsei közül Benjamin törzse híres volt parittyásairól. (Bír. 20:16). A városok ostromakor ostromgépeket és kőhajítógépeket használtak, a „gyorshadtetet” kezdetben a szekerek, később a lovasok jelentették. Különösen az asszír, később a babiloni hadsereg volt félelmetesen híres különleges ostromgépeiről és gyors lovasságáról. Az asszírok ezen kívül hadjárataik során a történelemben először alkalmazták a megfélemlítést (tömeges csonkítások és kínzások), a propagandát és a népességcserét (deportálást).

Az izraeli hadseregben Dávid idején még csak gyalogsági egységek szolgáltak, Salamon korában jelentek meg a harci szekerek, Akháb idejére az izraeli hadsereg a térség egyik legerősebb harckocsi alakulatát tudta felállítani.

23 Philip J. King- Lawrence E. Stager im.223-224.old.

XIII. Írásbeliség

Az izraeliták a Biblia szerint már a honfoglalás idején ismerték az írásbeliséget . (Deut.27 : 3). A korabeli írott szövegeket kőbe, fába, fémbe vésték, agyagba karcolták, vagy papiruszra, bőrre rajzolták. Az egyik legősibb óhéber felirat az ún. gezeri naptár az ie.10. századból. A lágy mészkőbe vésett, 7 x 11 cm-es kőlap feltehetően egy mezőgazdasági naptár, iskolai memoriter, vagy népdal a mezőgazdasági év egymást követő munkafolyamatairól.

Az írás-olvasás tudománya a Törvény pontos megismerésének igénye miatt meglehetősen elterjedt lehetett a királyság korabeli Izraelben. Úgy tűnik hogy kis létszámmal működő „iskolák” talán már ekkortól kezdve működtek, főként Júda területén.²⁴ A széles néprétegeket érintő „elemi” iskolák azonban csak a fogság utáni időkben terjedtek el. Ezen kívül a Biblia alapján tudunk a Sámuel próféta által alapított próféta-iskolákról és a dávidi kortól a királyi udvar mellett működő krónika-írók csoportjáról is.

Külön forráscsoportot jelentenek a pecsétek és pecsét-lenyomatok, amelyeket Izrael és Júda területéről főként az ie.8.-7. századból ismerjük. A pecséteket királyi főemberek használták a hivatalos levelek hitelesítésére. A pecsét felirata a hivatalnok és az éppen uralkodó király nevét tartalmazta. Ismerjük például Ezékiás vagy II. Jeroboám királyok és talán Jézabel királynő pecsétlenyomatát és feliratát is.

Nagy Viktória

Felhasznált irodalom

- Aharoni, Yohanan *The Land of the Bible: A Historical Geography*
Burns and Oates, London, 1967.
- Ahlström, Gösta W. Administration of the State in Canaan and Ancient Israel. In: *Civilizations in the Ancient Near East* editor: J.M. Sasson, New York, 1995 Vol.1.
pp.587-603.
- Gruber, Mayer I. *Private Life in Ancient Israel*
in: *Civilizations of the Ancient Near East* (ed. Jack M. Sasson) Vol. 1.
- King, J. Philip -
Stager, Lawrence E. *Life in Biblical Israel*
Westminster John Knox Press, Louisville, London, cop. 2001.
- Lemche, Niels P. The History of Ancient Syria and Palestine: An Overview. In:
Civilizations of the Ancient Near East (ed. Jack M. Sasson) Vol. 2.
pp.1195-1218.
- Mazar, Amihai *Archaeology of the Land of the Bible (10 000 – 586 B.C.E.)*
Doubleday, New York – London - Toronto – etc., 1992.
- Rebič, Adalbert *Bibliai régiségek*, (Katolikus Teológiai Kézikönyvek 25), Agapé, Szeged,
2000.
- Rogerson, John *A bibliai világ atlasza*, Helikon, Budapest, 1987.

